

LISONIY PARADIGMALAR TASNIFI

Sharipova E'zoza Fazliddin qizi

Guliston davlat pedagogika instituti,

Xorijiy til va adabiyoti ta'lim yo'nalishi 2-kurs talabasi

Annotatsiya. *Ushbu maqolada so'zlarning guruhlararo munosabatlarning ochilishi u yoki bu belgi asosida so'z turkumining muayyan turini ajratishga, tasnifini berishga olib keladigan jihatlari hamda oppazitsion holatlar haqida so'z boradi.*

Kalit so'zlar: *leksema, leksika, leksik-grammatik kategoriyalari, formal ko'rsatkichlar.*

Leksema ham serqirra mohiyatli lisoniy birlik, uning tasnifida bu jihat asosiy diqqat markazida turishi lozim. Chunki leksemaning har bir qirrasi alohida bir tasnifga asos bo'ladi. Uning har biri o'z o'rnida ahamiyatli.

So'z turkumlarida leksika va grammatika, lison va nutq, til va borliq munosabatlari shunday qorishadiki, bu murakkab holat ularni tasniflashni murakkablashtiradi.

So'z leksika uchun ham, grammatika uchun ham asosiy va zaruriy birlik. Modomiki, so'z turkumlari o'zida u yoki bu belgisiga ko'ra ajratilgan so'z guruhlarini ekan, guruhga ajratishga doir muammolarni leksika, morfologiya va sintaksis bilan shug'ullanuvchi tadqiqotchilar o'zlaricha hal etadi. Bunday ilmiy bahslar, avvalo, turkumlarga ajratish mezonlari, ajratiluvchi guruhlar soni va ularning tarkibi masalasi. Boshqacha aytganda, tilshunosligimizda asosiy e'tibor so'z turkumlari tasnifiga qaratilib, boshqa bir muhim masala – so'z turkumlarining o'zaro munosabati, ularning kesishuv nuqtalari, yaqinlashuvi va uzoqlashuvi ko'pincha nazardan chetda qoladi.¹

So'z turkumi soni va tarkibini aniqlashda dunyo tilshunosligida bo'lgani kabi, o'zbek tilshunosligida ham, so'zlarning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatini inobatga olish keng tarqalgan. Biroq amaliyotda so'z turkumlarini ajratishda, asosan, ularning semantik xossasiga tayanish urf bo'lgan. Ayrim

¹ Шаҳобитдинова Ш.Х. Грамматик маъно талқини хусусида: Фил. фан. ном. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 24 б.; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2018. – Б. 298.; Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1984. №5. – Б. 17–20.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 2010. – 591 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 404 б.; Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. (У. Турсунов, А.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев (Масъул муҳаррир Ш.Раҳматуллаев). Қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.245.

tilshunoslar tomonidan tasnifda ma’naviy belgi bosh va yagona asos sifatida qaraladi. Ba’zilar esa mezon sifatida mazkur uch belgini tan olgani holda so’zlarni ma’naviy va sintaktik belgilari asosidagina guruhlashadi. So’z turkumlarining bir-biriga o’tishi, leksik va leksik-grammatik omonimiya masalasi esa bunda har xil qarama-qarshilik va ikkilanishlar yuzaga kelishiga sabab bo’ladi.

So’z guruhlariaro munosabatlarning ochilishi u yoki bu belgi asosida so’z turkumining muayyan turini ajratishga, tasnifini berishga olib keladi. Shuning uchun mantiqiy qarama-qarshilikdan qochish maqsadida formal mantiqning borliq hodisasini tasniflashga qo’yadigan asosiy talabidan biri bo’lgan «tasnifni faqat bir mezon asosida amalga oshirish, tasnifning ikki belgisini bir paytning o’zida qo’llab, ularni qorishtirmaslik» qoidasiga qat’iy rioya qilish lozim.

Shunday qilib, so’zlar semantik, morfologik va sintaktik belgisi asosida tasnif qilinishi maqsadga muvofiq. Bu uch belgi har bir so’zda dialektik birlikni tashkil etadimi, degan savol tug’ilishi tabiiy. Boshqacha aytganda, ma’lum bir semantikada ma’lum bir morfologik belgi va sintaktik xususiyat mujassamlashganmi? Masalan, predmetni ifodalovchi so’z (ya’ni predmetlik ma’nosi) son, kelishik, egalik ma’nolariga, shuningdek, subyekt, obyekt vazifalariga egami? Dalillar shuni ko’rsatadiki, ular subyekt, obyekt vazifalarida keladi. Shu bilan birgalikda, atributiv vazifada kelib, predmetning belgisini (tilla uzuk, qum soat), belgining belgisini (tovushdan tez, yovdan xavfli) bildiradi. Belgi ma’noli so’z egalik, kelishik affikslarini olishi, gapda subyekt, obyekt vazifalarida kelishi mumkin (Olmaning qizili pishdi, gullarning oqidan terdi kabi.)²

Semantik-morfologik-sintaktik belgilar birligi asosida tasniflash tarafdorlari bunda yo omonimiya, yo substantivatsiya (otlashish) hodisasini ko’radilar. Chunki bu so’zlarda belgi ham, predmetlik ham mushtarak.

So’zlarning bayon etilgan semantik xususiyatlari, ya’ni «belgilik» va «predmetlik» ma’nosining birligi shuni ko’rsatadiki, so’zlarning egalik, kelishik, kesimlik affikslari hamda ma’lum bir sintaktik vazifa bilan to’g’ridan-to’g’ri aloqasi yo’q. Takror bo’lsa-da, aytish joizki, egalik, kelishik, kesimlik affikslari, shuningdek, gapda ma’lum bir sintaktik vazifa bajarish biror so’z turkumi

---

² Шаҳобитдинова Ш.Х. Грамматик маъно талқини хусусида: Фил. фан. ном. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 24 б.; Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2018. – Б. 298.; Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1984. №5. – Б. 17–20.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 2010. – 591 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 404 б.; Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. (У. Турсунов, А.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев (Масъул муҳаррир Ш.Раҳматуллаев). Қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.245.

uchun xususiylashmagan. To‘g‘ri, ayrim so‘zlar faqat predmetni bildirsa-da, belgi ifodalamaydi (masalan, atoqli otlar), ba‘zilari esa predmetga ishora qilmasdan, faqat belgi, miqdor (masalan, [ko‘p], [oz], [bir], [ikki]) ifodalashi mumkin. Bu yuqoridagi fikrga monelik qila olmaydi. Chunki ular juda oz miqdorda bo‘lib, ular «predmetlik va belgilik mushtarakligi maydoni»ning chekkasidan o‘rin oladi. Chegaradan o‘rin egallovchi bunday so‘zlar tasnifda, albatta, qiyinchilik tug‘diradi. Shu boisdan ular sun‘iy ravishda u yoki bu turkumga kiritib yuboriladi. Holbuki, bunday birliklarning o‘rni ajratilayotgan so‘z turkumlarining sarhadida. Shu boisdan tilshunos L.V.Herba shunday yozadi: «Faqat guruhlar markazidagi birliklar aniq. So‘z turkumlari chegarasidagi oraliq birliklar esa hamisha u yoq-bu yoqqa tebranib turadi. Ana shu noaniq, xira va tebranib turuvchi holat tilshunosning diqqatini ko‘proq o‘ziga jalb etmog‘i lozim».

Agar so‘zda semantik, morfologik va sintaktik belgi butunlikni tashkil etmas ekan, bunda ular tasnif asosi bo‘lib xizmat qila olmaydi. Zero ziddiyatsiz bo‘lish, guruhlash faqat bir asosda amalga oshiriladi. Shuning uchun ayrim manbalarda, darslik va qo‘llanmalarda mualliflar so‘zlarni uch belgi birligi asosida tasnif qilishib, asosan, ulardan biriga yetakchi, asosiy mezon sifatida tayanishadi, shu bilan birgalikda, bir tasnifning o‘zida tasnif asosini bir necha marta almashtirishadi. Deylik, o‘zbek tilidagi so‘zlar tasnifida morfologik belgi yetakchilik qiladi. Shu boisdan taqlidlar mustaqil so‘zlarning barcha belgilariga ega bo‘lsa-da, morfologik o‘zgarma so‘z bo‘lganligi uchun nomustaqil so‘zlar sirasiga kiritib yuborilgan. Yoki gap bo‘laklari sintaktik belgi asosida tasnif etiladi, biroq an‘anaviy yondashuvda ergash gapli qo‘shma gaplar bo‘linishida tasnif sintaktik belgi asosida boshlanib, semantik belgi bilan yakunlanadi.

Ta‘kidlash kerakki, qayd qilingan uch mezondan hammasi ham so‘z guruhlarini belgilashda bir xil mavqega ega emas. Bu, avvalo, so‘zlarning sintaktik vazifalarida yaqqol ko‘zga tashlanadi. Chunki biror bir sintaktik vazifani bajarish imkoniyati barcha mustaqil so‘z turkumida mavjud. Bu vazifa so‘z turkumlarini farqlash uchun emas, aksincha, ularni tenglashtirish uchun xizmat qiladi. Sintaktik vazifa nuqtai nazaridan mustaqil va yordamchi so‘zlar ajraladi, xolos. Ammo bunda ham yordamchi so‘z vazifasida qo‘llanadigan ot yoki fe‘l haqida gap ketganda chalkashlik vujudga keladi. Nomustaqil so‘zlarning ichki tasnifida ularning sintaktik vazifalarini inobatga olish muhim ahamiyat kasb etadi. Zero muayyan sintaktik munosabatni ifodalash ularning mohiyatini, kategorial ma‘nosini tashkil etadi.

Morfologik tasnifda soʻzlarning ikki muhim jihati eʼtiborga olinadi: soʻzlarning shakl yasalishiga potensial imkoniyati va muayyan grammatik kategorial maʼno ifodalanishining maʼlum bir soʻz guruhlari bilan bogʻliqligi.

Birinchi jihatga koʻra morfologik oʻzgaruvchi va oʻzgarmas soʻz farqlansa, ikkinchi jihatga koʻra, soʻzlarning morfologik guruhlari (soʻz turkumlari) ajratiladi.³

Maʼlumki, nazariy yondashuvda leksemaning atash (denotativ) semasi deganda borliqdagi harakatGʻholat, narsa-predmet, miqdor, belgi xususiyatini atovchi, nomlovchi sema tushuniladi. Bu semaning har birini mustaqil soʻz turkumi – feʼl «harakatGʻholatni atash» semasi, ot «narsa-predmetni atash», son «miqdorni atash», sifat va ravish «belgini atash» semasi sifatida bevosita xususiylashtiradi. Atash semasi obyektiv borliq parchasiga muvofiq kelgani bois leksema sememasi tarkibidagi boshqa semalar (vazifa, ifoda)dan muhimroq ahamiyatga ega. Har bir soʻz turkumining muayyan atash semasi mutlaq va doimiymi yoki mustaqil soʻz turkumlari orasidagi soʻz turkumlarining bir-biriga koʻchish hodisasi (transpozitsiya) ning bunga daxli bormi?

Soʻz turkumining koʻchishi – transpozitsiya deganda, maʼlum bir turkumga mansub soʻzning oʻziga xos boʻlgan atash, vazifa semasini kuchsizlantirib, boshqa soʻz turkumiga xos semantik va grammatik belgiga ega boʻlishi tushuniladi. Turkiy tillarda soʻz turkumi bir-biridan qatʼiy chegaralanmaydi, ular uzviy aloqada, bir butun sistemani tashkil etadi. Bu sistema qismlari dialektik mantiqdagi «oraliq uchinchi» qonuniyatidan kelib chiqqan holda gibrid soʻz sifatida baholanadigan, har ikki siraga xos semantik-grammatik belgini oʻzida saqlovchi, bir turkumdan ikkinchi turkumga koʻchish bosqichida turuvchi soʻzlar bilan uzviy bogʻlanadi.

Mustaqil soʻzlar orasidagi oʻzaro munosabat va ularning bir-biriga koʻchishi leksema sememasidagi taraqqiyot natijasida yuzaga kelib, koʻchishning nutqiy va lisoniylashgan koʻrinishi farqlanadi. Nutqiy koʻchishda nutqiy koʻchma maʼno ifodalanadi. Masalan, Birni koʻrib fikr qil, birni koʻrib shukr qil gapida son turkumiga mansub (bir) soʻzi vaqtincha ot turkumi vazifasida kelmoqda va bu oʻtkinchi, nutqiy hodisa. Lisoniy koʻchishda soʻz bir turkumdan boshqa turkumga butunlay oʻtib ketadi, transpozitsiya hodisasi yuz

---

³ Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2018. – Б. 298.; Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1984. №5. – Б. 17–20.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 2010. – 591 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 404 б.

beradi. Transpozitsiya deyarli barcha mustaqil so‘z, hatto mustaqil va yordamchi so‘zlar orasida ham kuzatiladi:⁴

Demak, aytish mumkinki, so‘z turkumi orasida muntazam aloqa mavjud, bu aloqa til tizimining doimiy o‘zgarish, taraqqiyotdagi jonli jarayon ekanligidan dalolat beradi. Shu boisdan ayrim so‘zlarning qaysi turkumiga mansubligi ularning semantik, morfologik va sintaktik xususiyatlarini tegishli tadqiq usullari bilan tadqiq qilish asosida belgilanishi lozim. Bu tilshunosligimiz oldida turgan dolzarb vazifalardan hisoblanadi.

O‘zbek tilida grammatik kategoriyalarning morfema va leksemalar orqali ifodalanishini ot, sifat, son, olmosh, fe‘l, ravish kabi mustaqil so‘z turkumlarida ifodalanishi olimlarning ilmiy tadqiqotlari, ilmiy jurnallar, darslik va o‘quv qo‘llanmalardagi nazariy ma‘lumotlar orqali dalilandi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2018. – Б. 298.
2. Раҳматуллаев Ш. Семема – мустақил тил бирлиги. // Ўзбек тили ва адабиёти масалалари. – Тошкент, 1984. №5. – Б. 17–20.
3. Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 2010. – 591 б.
4. Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 404 б.
5. Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. (У. Турсунов, А.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев (Масъул муҳаррир Ш.Раҳматуллаев). Қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.245.
6. Турсунов У. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Олий ўқув юрт. филология фак. талабалари учун дарслик. (У. Турсунов, А.Мухторов, Ш.Раҳматуллаев (Масъул муҳаррир Ш.Раҳматуллаев). Қайта ишланган ва тўлдирилган нашри. – Тошкент: Ўзбекистон, 1992. – Б.245.
7. Шаҳобитдинова Ш.Х. Грамматик маъно талқини хусусида: Фил. фан. ном. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 1993. – 24 б.

---

⁴ Менглиев Б. Ҳозирги ўзбек тили. – Тошкент: Тафаккур бўстони, 2018. – Б. 298.; Сайфуллаева Р. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: ЎРОЎМТВ, 2010. – 591 б.; Сайфуллаева Р., Менглиев Б., Боқиева Г., Қурбонова М, Юнусова З., Абузалова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. – Тошкент: Фан ва технология, 2009. – 404 б.

